

HADİSLERİ BAKIMINDAN SİYÂSETNÂMELER (I) (SİYÂSET VE SİYÂSETNÂMELER HAKKINDA GENEL BİLGİLER)

Veli ATMACA*

Temel İslâm Bilimleri diye adlandırabileceğimiz Tefsir, Hadis, Fıkıh, Tasavvuf...gibi branşlar, âyetlerin yanısıra ilgili hadisleri de delil olarak kullanmışlardır. Hadis kültürünün ağırlıklı olarak görüldüğü sahalardan birisi de, İslâm'ın gelişinden, Osmanlı devletinin son dönemlerine kadar olan zaman diliminde İslâm devletlerinin yönetim şekliyle yakından ilgili bulunan siyâsetnâmelerdir. Demek oluyor ki, siyâsetnâmeler, kültürümüzün bir ürünü, aynı zamanda onu şekillendiren unsurlardandır.

Bu sebeple, siyâset kültürümüzün temel eserlerinden birisini oluşturan *en-Nehcü'l-Meslûk fî Siyâseti'l-Mülûk*, çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir. Çünkü eser, gerek müellif, gerekse yazıldığı dönemin siyâsî ve kültürel yapısı ile olduğu kadar, kaynakları ve muhtevası itibariyle de dikkat çekmektedir. **Ebû'n-Necîb**'in bu kitabının, Osmanlı Türkçesi'yle dilimize tercüme edilerek birçok defa basılması ve idâreciler tarafından ilgi duyulan bir eser olması da ayrıca merakımızı artırmıştır.

Bilindiği gibi her dönemin medenî ve kültürel faâliyetlerine uygun seviyede ilim adamları yetişmiştir. Bu ilim adamlarının yazdığı eserlerden bir kısmı zamanımıza kadar ulaşabilmiştir. İşte, bunlardan biri de, **Ebû'n-Necîb**'in H.VI. asırda yazdığı *en-Nehcü'l-Meslûk* adlı eseridir.

Ebû'n-Necîb, H.VI. asırda yaşamış olup, **Selâhaddîn Eyyûbî** (563-589)'nin yakın çevresinden birisidir. O'nun, siyâsî ve askerî açıdan hareketli olan bu dönemde böyle bir eser yazma ihtiyacını duyması, o dönemin hadis kültürü bakımından da, önemini göstermektedir.

Yukarıda anahatlarıyla işaret ettiğimiz hususlardan dolayı, *en-Nehcü'l-Meslûk*'deki hadislerin incelenmesine geçmeden önce araştırmamız hakkında biraz bilgi verme ihtiyacı hissedilmiştir. Günümüzü geçmişten koparamayacağımız için, siyâsetin, bizi ilgilendiren yönüyle, dünü ve bu günü ile, kendi aralarında önemli farklılıklara sahip olan, Doğu ve Batı kültürünün siyâset klasiklerine de işaret etmenin, konunun bütünlüğü açısından önemli olduğu kanaatindeyiz. Zira günümüz siyâset anlayışında ve pratiğinde, hem Doğu hem de Batı kültürünün izlerini görmekteyiz.

* Yrd. Doç. Dr. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Devlet başkanlarına öğütleri ihtivâ eden bu edebî tür, kısaca “Siyâsetnâme” adı ile değerlendirildiği için, burada “siyâset” kavramından bahsetmemek eksiklik olacaktır. Bunun yanında, siyâsetnâmelerin özellikleri, çıkış sebepleri ve tarihçesi de anahatlarıyla belirtilmeye çalışılacaktır.

Bu konuların ön araştırmasında görülmüştür ki, İslâm Tarihi’nde ve Türk Kültürü’nde sayıca çok olan siyâsetnâme türü eserlere ve yazılara, diğer birçok toplumda rastlamak mümkün değildir. Bunun sebebini de “hâkimiyet anlayışı” veya “Devlet başkanının otorite kaynağı” ile ilgili görmek icap etmektedir. Böylece, genel çerçeveyi çizdikten sonra incelememize konu olan *en-Nehcü’l-Meslûk* ve müellifi hakkında gerekli bilgiler, ayrıca çalışılmaya değer görülmektedir.

Araştırma sonucunda, künye ve nisbelerinin benzeşmesinden dolayı, müellifimizin bir başkasıyla karıştırıldığı görülmüştür. Onun yaşadığı dönemin siyâsî, sosyal ve kültürel çevresi itibariyle tanıtılması bakımından H.V. ve VI. asırda İslâm dünyasının genel manzarasına temas edilmesi isâbetli olacaktır.

Siyâsetnâmeler, ihtivâ ettikleri tarihî bilgiler yanında, kendi dönemlerinin iktisâdî, askerî ve sosyal durumunu bize aktarmaları açısından da önem taşımaktadır.

Diğer yandan; *lâhiyalar*, *ahlâk kitapları*, *fütüvvet-nâmeler* de komşu türü oluşturmaktadır. Çoğu zaman bunlar birbirinden ayırt edilememektedirler.

Bu konuda dikkati çeken bir başka husus da, Siyâsetnâmeler’in hadis kritiği açısından bir değerlendirmeye tabi tutulmayışı yanında ihtivâ ettikleri hadislerin tahrirlerinin bile yapılmamış olmasıdır.

Bizim kültürümüzde yer alan siyâsetnâmelerin genel görünümüne bakılırsa, *Ebû’n-Necib*’in devrini sınır kabul ederek, önceki asırlara ait olanları daha orijinal ve sonrakilere kaynaklık teşkil eder durumdadır. Çünkü, hemen hemen H. VI. asırdan sonrasına ait siyâsetnâmeler; öncekilerin tercümesi, ihtisârı, ya da şerhi şeklindedir. Böyle olmayanların da, ihtivâ ettikleri tarihî hadiselerin, kullandıkları âyet ve hadis malzemesinin işlenişinde, H.VI. asırdan öncekilerle çok benzeştiğini görmek mümkündür. Bununla birlikte, tasnif ve konuların tanzim şekli de klasik siyâsetnâmelerin kaynaklık teşkil ettiğini göstermektedir. Üslûb olarak da, tahkiye metodunun hepsinde mevcut olduğu müşâhede edilmektedir.

I. SİYÂSET VE SİYÂSETNÂMELERE GENEL BİR BAKIŞ

a-Siyâset

Arapça'da s.v.s (ساس) kökünden gelen bu kelimenin; memleket idâresi, devlet işlerini üzerine almak, düzenlemek ve devlet işlerini yürütme sanatı, (huk.) ceza, idâm cezası gibi anlamları vardır¹.

Terim olarak, dünya ve âhirette kurtuluşa sevk ederek toplum düzeninin sağlanması, devletin dahilî ve haricî işlerinin idaresi², insanların işini üzerine almak, onları doğru yola sevk etmek³, halka emir ve nehyide bulunmak, terbiye etmek⁴ gibi anlamlara gelir⁵. Bazı müellifler de siyâset'i, "halkın yönetilmesi sanatıdır"⁶ diye tarif ederler.

b-Siyâsetnâmeler

İnsan topluluğunun bulunduğu her yer ve zamanda siyâsetten söz etmek mümkün değildir. Çünkü insanlar, birlikte yaşadığı zamandan beri yönetimle ilgilenmişler, yönetim, yöneten ve yönetilen konusunda sözlü veya yazılı olarak düşünceler öne sürmüşlerdir.

Hakkında bilgi edindiğimiz düşünceler, ilim ve fikir adamlarınca yazıya geçirilmiş olanlardır. Bunların ilkinin, ilkçağ Yunan filozoflarının eserleri oluşturmaktadır. Nitekim, Platon ideal bir devletin plânlarını açıklamış;

¹ F. Devellioglu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, "Siyâset", s. 1149; *Meydan Larousse*, "Siyâset", XI, 339.

² Müncid, "تساس", s. 362; *Meydan Larousse*, "Siyâset", XI, 339; F. Devellioglu, "Siyâset", s. 1149.

³ *er-Râid*, "سياسة", s. 751.

⁴ *Kâmusu'l-Muhit Tercümesi*, "Siyâset", III, 939.

⁵ Siyâset terimi, izâfette kullanılan alt terimlere sâhiptir. Böylece bu kavram daha da detaylandırılmıştır. Bunlar: "Siyâset-i Amme, Siyâset-i Hâssa, Siyâset-i Şer'iyye ve Siyâset-i Nefsiyye" dir. İslâm'da devlet yönetimi, "Halkın İdâresi" anlamıyla "Cezâlandırma" nüansının ilimde kullanılışından ibâret olan *Siyâset-i Amme*, Veliyyu'l-Emr'in, ra'iyye üzerindeki emr ü nehyi, dünya ve âhirette necâtlarına bâdî olacak bir yola irşâd ile beşeriyetin salâhına çalışmaktır. *Siyâset-i Hâssa* ise, bazı cürüm sahipleri hakkında vukû' bulacak zecr ve te'dib yerinde kullanılan bir tâbirdir. Nehb ve gâret gibi, fisk-u fücûr gibi memnu' fiillere mükerreren cüret edenlerin kahr u tenkil edilmesi bu kabildendir. Bir de *Siyâset-i Şer'iyye* tabiri vardır ki, Ulû'l-Emr denilen hükümdarla onun vekilleri bulunan ve osmanlılarda Vezîr-i 'A'zam'ın taşralarda eyâlet vâlileriyle sancak beylerinin ve emsâli salâhiyet sahiplerinin tertip ettikleri cezâ yerinde kullanılır bir tabirdir. Diğer bir tarifile, âmmenin salâh ve intizâmı için islâmiyetin mu'amelât ve 'ukûbatta iltizâm ettiği hükümler demektir (M.Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, "Siyâset", III, 240; F. Devellioglu, "Siyâset", s. 1149; *Meydan Larousse*, "Siyâset", XI, 399. *Siyâset-i Nefsiyye* ise M. Larousse'da bir topluluğun dini yönden idâre edilmesi şeklinde izâh edilmektedir.

⁶ A. Kezer, *Türk ve Batı Kültüründe Siyâset Kavramı*, s. 22; Müncid, s. 362.

Aristoteles de çeşitli hükümet şekillerini, hâkimiyet kavramını, hür insanların haklarını incelemiş, henüz siyâseti ahlâktan ayırmamıştı⁷.

Bu durum, bizim *nasihatnâme* ve *siyâsetnâme* türü eserlerimizde de gözükmektedir. Bu sebeple ahlâk kitaplarıyla siyâsete dâir eserleri kesin hatlarıyla birbirinden ayırt etmek oldukça güçtür⁸. Diğer sahalarda olduğu gibi, düşünce ve uygulama açısından İslâm'ın siyâset telâkkisini ahlâk zeminden ayrı ele almak mümkün değildir. Bu konudaki eserleri de ahlâkî ve siyâsi diye ayrı ayrı değerlendirmek, siyâsetnâme türü eserlerin muhtevasını tam olarak değerlendirmekten uzaklaşmaya yol açacaktır.

Bu güçlüğüün sebeplerine ileride de işaret edilecektir. Ancak hemen şunu belirtelim ki, her ne kadar konumuz siyâsî düşünce tarihi değilse de, siyâsetnâmelerin kaynakları, çıkış sebepleri ve gâyeleri açısından; çeşitli kültürlerin, devlet başkanı ve yönetilenler hakkındaki temel yaklaşımlarını belirlemekte fayda görüyoruz.

Burada Türk devlet geleneğinden biraz fazlaca bahsetmek lüzumunu hissettik. Çünkü başka bir medeniyet ve kültürle karşılaşma ve etkileşme neticesinde ortaya çıkan yüzeysel değişiklikler bir yana, Türk Kültür ve Medeniyeti özünü koruyarak devam ettirmiştir denilebilir.

İslâm'dan önce, Türklerde köklü bir devlet tecrübesi vardı. İslâm'a girdiklerinde bile, önceki kurumların bir kısmı ile siyâsi, idâri örf ve âdetlerinden bazılarını devam ettirmişlerdir. İslâm öncesine dayanan bu uygulamaların devamını sağlamak için zorlanmamışlar; aksine dinin siyâsî tavsiyeleriyle bağdaştırmışlardır. Bununla birlikte, İran ve Bizans gibi oturmuş devlet tecrübesine sahip kültürlerden de alıntılar yapmaktan geri durmamışlardır.

Engin devlet tecrübesi, diğer kültürlerin izlerini taşımakla beraber özünden uzaklaşmamış; kendine sindirebilmiştir. İslâm öncesine dayanan bazı müessese ve uygulamalara ait birkaç misâl vermek icâb ederse, bunların başında *danışma kurulu*, *vezirlik* gelmektedir. Ayrıca *Ayguç* diye bilinen devlet memurluğu, *Buyruk* adı verilen üst düzey memurluk ve müşâvirlik yanında, sarayda yazı işleriyle ilgili *Tamgacılık*, cezâ hakkının şahsa değil, devlete ait oluşu; halktan vergi toplanması, bugünkü gümrük vergisi diyebileceğimiz ticaret kervanlarından rüsûm kesilmesi, devlet başkanlığına, belli özellikleri taşıması şartıyla hakanın büyük oğlunun getirilmesi⁹ ve askerî ikta

⁷ Meydan Larousse, a.g.m. XI, 399.

⁸ A. Uğur, *Osmanlı Siyâset- Nâmeleri*, s. 25-26.

⁹ Geniş bilgi için bkz: F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s.17,18; Z. Kazıcı, M.Şeker, *İslam Türk Medeniyeti Tarihi*, s. 25; Y. yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kay-*

uygulamasını Türk devlet idâresinde İslâm'dan öncesine dayanan unsurlardan-
dır¹⁰.

Devleti, kendilerinin mutlak mülkiyeti, halkı da kul ve köleleri te-
lâkki eden, ilâhi vasıflarla donanmış kral-tanrıların yönetimindeki eski
Mısır, Çin, Hint, İran ve Roma devletleriyle¹¹; Türklerdeki devlet anlayışı,
yönetici ve yönetilenlerin konumu, diğerlerinden önemli farklılıklar göster-
mektedir.

Türkler'deki devlet idâresi ve devlet başkanı nezdinde halkın duru-
mu hakkında *Orhun Kitâbeleri ile Kutadgu Bilig* arasında büyük bir benzer-
lik göze çarpmaktadır. "*Yusuf Has Hâcib, Orhun Kitâbeleri'nden etkilen-
miştir*" gibi bir iddiâ, başlı başına bir çalışmanın konusu olduğundan, biz
şimdilik bu benzerliği, kültürün devamlılığına ve canlılığına bağlamak isti-
yoruz.

Şunu da hemen belirtmekte fayda vardır. *Orhun Kitabeleri*'ni sadece
yazı tarihi ve edebî değeri açısından ele almayı; Türk milletine ve devlet
başkanlarına hitâben yazılmış ibret dolu bir nevi *nasihatnâme* şeklinde de-
ğerlendirilmesi gerektiğine inanıyoruz¹².

Orhun Kitâbeleri'yle *Kutadgu Bilig* arasındaki benzerlik için çok
şey söylenebilir. Her iki eserde de; halkın, devletine, *Töre*'sine, *Hâkân*'ına
sadâkatle bağlanması ve millî değerlerini korumaya katkıda bulunması, bu-
nun karşılığında *Hâkân*'ın da halkın huzur ve güvenliğini sağlayıp, maddî
imkânlarını temin ederek onlara adâletle hükmetmesi, dağılmış milleti toplay-
ıp devlet sınırlarını koruması öğütlenmektedir. Ayrıca *Hâkân*, aç kalanları
doyurmalı, çıplakları giydirmeli, halkı zâlimlerden koruyarak onlara şefkâtle
mu'âmele etmelidir.

Kendisinden bu vazifeler beklenen *Hâkân*; cesûr, cömert, tedbirli,
bilgili ve firâsetli olmalı; ayrıca bilge kişilerle istişâre etmelidir. Bu kesbî

naklar, (*Kitâbu'l- Mesâlih*), s. 67-68; B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 35, 64,
66-68, 73, 327, *Türk Devlet Geleneği*, s. 35, 85, 128.

¹⁰ İ.Kafesoğlu, *İslâm Ansiklopedisi*, "Nizamü'l-mülk", XI,332; B. Ögel, a.g.e.,s.327,
333.

¹¹ Devlet tecrübesine sâhip bu devletlerde devlet başkanının konumuna dâir geniş bilgi için
bkz: A. Kezer, a.g.e., s. 203,205,206; Suphi es-Sâlih, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri
Tarihi*, s. 27, 32; Alâaddin Şenel *Siyâsal Düşünceler Tarihi*, s. 68 ,82 ,123 ;
Abdülkadir Donuk, *Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı*, S.36, 37, 38, 42, 43, 51 ;
Nizâmü'l-Mülk ,*Siyâset-Nâme*, (Trc. M.A. Köymen), s. 164; B.Ögel, a.g.e., s. 66, 110,
124, 173.

¹² Aynı değerlendirme için bkz.: F. Köprülü , a.g.e., s.35; A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*,
s. 109, 110.

özellikler yanında, Tanrı tarafından bağışlanan “*Kut*” ile, yönetim kabiliyeti ve gücüne de sahip olmalıdır¹³.

Böylece *Hâkân* yapıldığı zaman tenkit edilebilir, bilge kişiler de ona nasihat verip, önerilerde bulunabilir. Siyâsetnâmelerin çıkış sebeplerinden en önemlisi, devlet başkanının ilâhî vasıflardan ve mutlak tasarruf yetkisinden uzak, ama tenkid edilebilir konuma sâhip; **tanrı-kral** hüviyetinde olmamasıdır diyebiliriz. Aksi taktirde tanrılaşmış krala nasihatnâme yazılması abesle iştiğal olur.

Bu devlet başkanı anlayışının *Karahanlı*, *Selçuklu* ve *Osmanlı* çizgisinde de devamlılığını koruduğunu görüyoruz. Bununla birlikte *Türkler'in İslâm'a* sadece gönül, zihin ve bilgi gibi ferdî plânda girmediklerini; ama İslâm öncesi dönemlere ait bazı kurumlarını da beraberlerinde getirerek İslâm'ın etkisinde zenginleştirip devâmını sağladıklarını daha önce belirtmiş-tik. Bunlardan birisi de, *nasihatnâme* türü eserler ve onu oluşturan kültürel temellerdir. Daha sonra bu kültürel yapı, dini bilgilerle gelişerek, siyâsetnâme türü eserlerde âyet ve hadîslerin çokça kullanılması şeklinde kendisini göstermektedir.

Farklı millî kültürlere mensup müslümanlar, kendi örf ve âdetleriyle renklendirdikleri dînî yaşayışlarının ideal noktasına Hz.Peygamber'i oturtmuşlardır. “*Gerçekten sizler için, Resûlullah'ın şahsında en güzel bir örnek vardır*”¹⁴ ilâhî hitâbına muhâtab olan her müslüman için Hz. Peygamber, örnek alınabilecek bir noktadadır. Bu nokta onun özellikle Medîne devrinde görülen bir başka yönünü yani kurmay ve diplomat¹⁵ yaşayışını da içine aldığı için, bu âyetin çerçevesi içinde, hükümdâr ve idârecilere de, siyâset ahlâkını seslenen hususi bir hitâb bulunduğunu belirtmek gerekmektedir.

Ayrıca müşâvereye teşvik eden¹⁶, devlet idârecisine itâatı emreden¹⁷, devlet başkanında bulunması gereken önemli özellikleri belirten¹⁸ daha başka âyetleri de gözönünde bulundurmak icab eder. Bununla beraber idâre edilenlere belirli görevler yükleyen ilâhî dinin tebliğcisinin, bize ulaşan bazı

¹³ A. Kezer, a.g.e., s.111, 213; *Kutadgu Bilig*, 6, 41, 42, 43, 50, 51, 68, 217, 218, 224, 325, 326, 411, 437, 449, 455, 692, 694, 706, 4941, 5198, 5203, 5302, 5469, 5470, 5479, 5480; Z. Kazıcı, M. Şeker, a.g.e., s. 22 – 23; A. Donuk, a.g.m., s.49 –50; Köprülü, a.g.e., s. 18; Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, s.9, 11, 13, 15, 17, 31, 33, 41, 45.; *Kut ve Töre* hakkında geniş bilgi için bkz. Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kût ve Töre*, s.51, 69; Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, s.37, 51, 67, 76, 156.

¹⁴ Ahzâb, 21

¹⁵ A. Yardım, *Hadis I*, s. 4, 7.

¹⁶ Şûrâ 38.; Bakara, 233.; Al-i ‘İmrân 159, 161.; Neml, 29-34; Nisâ, 58.

¹⁷ Nisâ, 59.

¹⁸ Sa’d, 26, Al-i ‘İmrân, 159, 161., En’âm 116 ; Nisâ 65; Şu’arâ, 215; Hucurât, 9.

hadîslerinde, idâre edenler için birtakım mükellefiyetler yanında müjdeler de oldukça fazladır¹⁹.

Konumuz, *hadîsleri bakımından siyâsetnâmeler* olunca, siyâsetnâme müelliflerinin hadîsle alâkası bizim için önem arz etmektedir. Bu müelliflerin hadîs konusundaki yeterliklerinin de, kullandıkları hadîslerle ortaya çıkacağı kanaatindeyiz. Siyâsetnâme müelliflerinin üst seviyede tahsil gördükleri, devlet kademesinde de önemli görevlerde buldukları hemen göze çarpmaktadır. Karşı karşıya yapılan ve sözlü tavsiye niteliği taşıyan istişârenin yazılı olarak sunulması diyebileceğimiz *siyâsetnâmeler*, bizim için önemli bir konuma sahiptir.

Siyâsetnâme geleneği; İslâm'dan önceki bazı kitabelerden, hikâye tarzındaki bir kısım edebî klasiklerden ve felsefenin bir ürünü olarak ortaya çıkan siyasete dair eserlerle başladığı söylenebilir.

İslâm döneminde ise; *Kur'an*'ın bazı âyetleri, Hz. Peygamber'in siyâsî icraatları, sözleri, yazdığı diplomatik mektupları, ilk dört halifenin kendi dönemindeki idârecilere, komutanlara yazılı veya sözlü nasihatleriyle ve sahabenin halifelere yaptıkları tavsiyelerle başlatılabilir²⁰. Bu saydıklarımız her ne kadar edebi bir tür olarak *siyâsetnâme* sayılamazsa da, üslûp ve malzeme açısından siyâsetnâmelere kaynaklık yaptıkları için burada zikredilmesi gerekiyor. Çünkü, biz, "*siyâsetnâme*" denilince, belli özellikleri taşıyan, kendi türü içerisinde değerlendirilip; diğer türlerden ayrı ele alınması gereken ve doğrudan devlet başkanını, vezir ve valileri muhatap edinen, onlar için siyâset sanatı, ahlâkî ve ilmîne dair el altı kitabı olma özelliğine sahip müstakil literatürü kastediyoruz.

Araştırmamızın hedefini zorlayacağı düşüncesiyle, burada, "*İslâm'da Devlet İdâresi*" gibi şumüllü bir konuya giremiyoruz. Ancak *yönetim, yöneten ve yönetilen*'in durumunu kısaca belirtmeden de geçmeyeceğiz. Çünkü bu üçlü unsur, siyâsetnâmelerin çıkışına, mahiyetine ve üslûbuna önemli derecede etki etmiştir.

Siyâsetnâmelerin başlangıç noktasını kesin olarak tespit etmek şu anda mümkün değildir. Çünkü hacmi ne olursa olsun siyâsî yazılar; İslâm'dan çok öncelere dayanır. Bu yüzden meseleyi yazının îcâdından itibaren ele almak daha tutarlı olacaktır. Şu anda en eski metinler ilkçağ filozoflarına isnat edilmektedir. Hatta din adamı niteliğindeki *Budda* ve

¹⁹ **Buhârî**, Ahkâm, IX, 80; **Müslim**, İmân, I, 349, Nr. 210, 211; **Tirmizî**, Ahkâm, III, 617, Nr. 1329; **Nesâî**, Bey'a, VII, 284, nr.20311, 20313, **Taberânî**, el-Mu'cemü'l-Kebîr, XX, 199-202, nr. 449, 454-459.

²⁰ M. Hamîdullah, *el-Vesâik*, s. 207, 436, 437, 727, 742, 754, 755'deki siyâsî tavsiye mektuplarını misâl olarak verebiliriz.

Konfüçyus'dan bize aktarılan görüşler yanında, belki *Ahd-i Atik* ve *Ahd-i Cedid*'i de zikretmek icap etmektedir.

İslâm'dan önce *Arap Yarımadası*'nda, müstakil devlet yerine dominyon devlet ya da kabîle yönetimi söz konusu olduğundan, Araplarda devlet idâresine dair yazıları, İslâm'ın Medîne döneminden başlatmak durumundayız. Müslümanların siyâsetle ilgilerini özellikle *Hudeybiye Musâlahası* ile başlatmanın daha isâbetli olacağı kanaatindeyiz²¹.

İslâm'ın ilk iki asrında Fıkıh'ın belli bir bölümüne temel kaynak teşkil eden bazı âyetler, nebevî sözler, uygulamalar ve sahâbeye ait tavsiye ve tatbikât, *Abbasiler*'den itibâren bir "*Tür*" olarak ortaya çıktığını gördüğümüz siyâsetnâmelere kaynaklık etmiştir. Diğer kültürlerden etkilenmenin sonucu, önceki milletlere ait kussalar, düşünceler de katılarak mahiyeti zenginleştirilmiş olan siyâsetnâmeler, kaynakları bakımından olduğu kadar, kullandıkları üslûb ve uyguladıkları tasnîf şekli itibariyle de yakın benzerliklere sahiptir.

Unutmamak lâzımdır ki, *Ulûhiyet*, *Tevhid* ve *Risâlet* temeline dayalı İslâm siyâset anlayışında, din ile devlet işleri aynı şahsa verilmiş ve bu idârecide, nesep şartı gözetilmeyip; ehliyet aranmıştır²².

Vahye dayalı direktifler ve nebevî sözler *Medîne*'de kurulan şehir devletiyle uygulamaya konmuş ve 632 yılına kadar devâm etmiştir. Hz. Peygamber'in vefâtından sonra, vahiy kontrolünden ve desteğinden mahrum bulunan bir kişi devlet başkanı olarak iş başına gelmiştir. Yeni yeni ortaya çıkan meseleler karşısında ise; aklî yorumlardan, örf-âdet ve diğer kültürlerden istifâde edilerek en iyi çözüme ulaşma yoluna gidilmiştir.

Tarih boyunca Müslümanların idâresi için devletin başına getirilen idârecilerin seçiminde şûrânın mevcûdiyeti ve etkisi tartışmalıdır. Fakat biz ilk iki halifenin seçiminden hareketle İslâm'da devlet başkanı seçiminin iki şeklini ifâde etmek istiyoruz. Bunlar; *halkın seçimi* ve seçimle iş başına gelen kişinin bu seçimle halktan aldığı vekâletin verdiği selâhiyete dayanarak, *kendi yerine bir başkasını tayin etme* şeklindedir. Ne var ki, bu ikinci usûl sonradan *verâset*'e dönüşmüştür.

Halife olacak kişide belli özellikler aranır. Böyle birisine bi'at eden halkın içinden oluşan *ehlü'l hall ve'l-akd*, bu özellikleri kaybeden ya da

²¹ Hz. Peygamber'in tavsiyeleri ve uygulamaları için bkz.: M. Hamidullah, *el- Vesâik*, s. 26-27; *İslâm peygamberi*, II, 881- 920; *İslâm'da Devlet İdâresi*, s. 456- 474.; *Mahmut Arslan*, a.g.m., s. 69; Havârizmî, *Câmiu'l-Mesânîd*, Siyer Babı, II, 291, 293.

²² Geniş bilgi için bkz. Mehmet Saîd Hatipoğlu, *Hilâfetin Kureyşliliği*, s. 144- 146.

mesûliyetini yerine getirmeyen devlet başkanından sahip olduğu vekâleti geri alır²³.

“*Emâneti ehline veriniz*” hükmünce; devlet, dînî emirlerle nehiylerin icrâsı ve halkın idârecilere bir emânet olduğu düşüncesinin temsili anlamında telakkî edilmiştir. Halka adâlet götürülüp itaat ve sadâkat istenir. Huzur ve güvenliğin sağlanması için problemleri en iyi çözüme kavuşturup yeni ihtiyaçlara cevap veren idârî uygulamaları sağlamakla mükellef olan devlet başkanlarının, salâhiyetleri ve vazîfeleri daha önce belirttiğimiz gibi Kur’ân ve sünnet hükümleriyle, icmâ’, örf ve âdet ile sınırlıdır. Kaldı ki, bu dînî prensipler, siyâset teorisi değil; siyâset ahlâkî önermektedir. Devlet başkanları (halîfeler) bunlara aykırı olmamak şartıyla veya zarûret hallerinde bunlara aykırı bile olsa bir takım takdirî tasarruflarda bulunabilirler. *Yemen*’e vâli tayin edilen Muâz’ın, Resûlullah’ın takdirini mûcip olan cevâbı ve Hz. Ömer’in hilâfeti sırasında yaptığı tasarruflar bunun açık örneğidir²⁴.

Siyâsetnâmelerin de, çözüm üreten birer siyâsî ders kitabı olduğunu düşünürsek; çıkış sebepleri, gâyeleri, mahiyeti ve kendine mahsûs bazı özellikleri bizim için önem arz etmektedir. Devlet başkanları (Halîfeler) da “*Emr bi’l-ma’rûf, nehy ‘ani’l-münker*”in ve “*Din nasihatır*” sözünün muhatabıdır. (Halkın içinden bazı kimselerce, bu prensiplerin, dozajı artırılarak insanları tahrik etmek için slogan halinde kullanılmış olmasının yanında, itidal noktasında istişâre ya da siyâsetnâmeler adıyla yeni bir edebi türün ortaya çıkmasına zemin hazırlamış olduğunu söyleyebiliriz). Hattâ devlet başkanları, bazen kendileri için bir nasihatnâme yazılmasını ya da tercümesini bizzat istemişlerdir.

Siyâsetnâmelerin Ortaya Çıkış Sebepleri

Siyâsetnâmelerin ortaya çıkışını hazırlayan bir takım sebepler dikkati çekmektedir. Birbirinden oldukça farklı olan bu sebepleri, ana-hatlarıyla şöylece sıralayabiliriz:

- a-Kur’ân’ın bazı âyetleri ve ilgili hadisler.
- b-Yönetimde ve yöneticide görülen kusurlar.
- c-Zamanın icaplarına göre siyâsî çözüm önerileri.
- d-Diğer kültürlere ait eserlerin etkisi.

²³ Geniş bilgi için bkz. El-Kâsânî, *Kitâbu Bedâ’iu’s-Sanâ’i*, c., s. 16; M. Hamîdullah, *İslâm’da Devlet İdâresi*, s. 145-146, 157, 158; *İslâm Peygamberi*, II, 933-934; Z. Rayyis, *İslâm’da Siyâsî Düşünce Tarihi*, s. 276; Muhammed F. Nebhân, *Nizâmü’l-Hükûm fi’l-İslâm*, s. 134; Bi’at için bkz. : M.Ali Kapar, *İslâm’ın İlk Döneminde Bey’at ve Seçim Sistemi*, İstanbul 1998.

²⁴ M. Yusuf Kandehevî, *Hadislerle Müslümanlık*, II, 602.; A. Uğur, *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, s. 84, 122.

e-Halkın veya alt kademe memurların durum ve dileklerini saraya iletme isteği.

f-Her dönemde ideal bir yönetim arzusu.

g-Çeşitli dönemlerde birden fazla hükümdar tarafından halifelik iddiası.

h-Devlet başkanlarının kendi istekleri.

Yazılış Gâyeleri

Siyâsetnâmeler, belli gayelerle kaleme alınmıştır. Gayelerin farklı oluşları da üslûb, muhtevâ ve kalite farkını oluşturmaktadır. Bu gayeleri de şöylece ifâde etmek mümkündür:

a-Halka adâletle muâmeleyi, huzur ve güvenliği sağlamak,

b-Zamanın icaplarına göre en iyi yönetim şeklini gerçekleştirmek düşüncesi

c-Birden fazla hükümdarın halifelik mücadelesinde bir tarafın haklılığını ortaya koymak.

d-Genel veya mahalli huzursuzlukların keşfedilerek devlet başkanına iletilip, çözümü kolaylaştırmak.

e-Devlet başkanının izzet-ü ikramına nâil olmak.

f-Kur'an ve sünnetteki ahkâmı tavsiye ve müjdeleri, orijinal teklifleri devlet başkanına ileterek ona güç vermek suretiyle destek sağlamak.

Bu türü, zamanında okunup da sonra önemini kaybetmiş eserler olarak değil; çeşitli bilim dallarının tarihi açısından önemli malzemeler ihtivâ eden klasikler şeklinde değerlendirmek yerinde olacaktır. **M.Hamidullah**'ın da ifade ettiği gibi, bunlar, hukuk literatürü için önem arzeden ve hükümdarlar için idâre sanatına dair yazılmış ders kitaplarıdır²⁵.

Ayrıca bunlar, öncükilerin ve kendi devirlerinin iktisâdî, askerî, siyâsî, toplumsal ve kültürel yapılarını bize aktaran önemli vesikalardır²⁶. Çünkü müellifleri siyâsî tecrübeye sahip, kalemi ve ilmi kuvvetli kimselerdir.

Siyâsetnâmeler üzerinde yapılan çalışmalarda, bazı eksiklikler ve çözüme kavuşmamış problemler de vardır. Zaten bu konuda yapılan çalışmalar, sayı itibarıyla pek de fazla gözükmemektedir. Mevcut araştırmalara bakılırsa, bunlarda; verilen siyâset eserlerinin nüshaları, tercüme, ihtisar ve şerhleri, kimin yazdığı, kimlere takdim edildikleri, ahlâk kitabı mı, lâyiha mı, yoksa Siyâsetnâme mi oldukları açık bir şekilde belirtilmemektedir²⁷.

²⁵ M.Hamidullah, **İslâm'da Devlet İdâresi**, s. 44 ; Erol Güngör, **İslâm'ın Bugünkü Meseleleri**, s. 169.

²⁶ İ. Kafesoğlu, **Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi**, s. 231, 232; İ.A., "Nizamü'l-Mülk", IX, 330-332.

²⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Uğur, a.g.e., s. 25.

Doğruluğu kesin olmamakla birlikte; devletlerin ilk kuruluş dönemlerindeki *Ahlâk Kitâbı*, yükseliş ve ihtişam döneminde yazılmış olanların daha edebî ve ağıdalı oluşuyla *Siyâsetnâme*, çöküş zamanlarında yazılanların da *Lâyiha* niteliğinde olduğu söylenebilir.

Duraklama ve zayıflama dönemlerine ait siyâsetnâmeleri lâyihalardan, yükselme dönemlerine ait olanları da ahlâk kitaplarından ayırmak güçleşiyor. Çünkü idealden önce mevcut durumu iyileştirmenin arayışları ön planda olduğundan, zayıflama dönemlerinde genel ya da mahalli problemlere pratik çözüm arayışları ağırlıktadır. Bu sebeple âyet, hadîs ve sahabî sözlerine daha az yer verildiği görülmektedir. Yine bu dönem eserlerinin müellifleri, kendi isimlerini gizli tutmayı yeğlemektedirler. Meselâ XVI. ve XVII. asra ait *Kitâb-ı Müstetâb*, *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn* ve *Hurzü'l-Mülûk* müellifleri bunlardan birkaçıdır.

Siyâsetnâmeler hakkında belirtilmesi gereken bir başka husus da, bunların üslûplarının ve ihtivâ ettikleri malzemenin farklılık arzemesidir. Başka bir ifadeyle siyâsetnâmeler, dînî metinlere ağırlık verenlerin haricinde, diğer milletlerin kültürlerine ve siyasi tecrübelerine ağırlık veren, onlardan tecrübeye dayalı tarihi bilgiler dini metinlere oldukça az yer veren eserler olmak üzere iki ana kategoride kendini göstermektedir.

Bu farklılığı, müelliflerin mensup oldukları dînî, siyâsî ve kültürel yapının yanında, o günün siyâsî iktidârının tutumuna da bağlamak istiyoruz. İstisnâ teşkil eden cüz'î benzerliklerin dışında, genel itibarıyla; *Fars* asıllı *Nizâmü'l-Mülk*'ün *Siyâsetnâme*'si, *Türk* olan *Yusuf Has Hâcib*'in *Kutadgu Bilig*'i, *Arap* asıllı olan *el-Mâverdi*'nin *el-Ahkâmü's-Sultâniye*'si arasındaki farklılık, buna misâl olarak verilebilir.

Aynı dönemde birden fazla İslâm devleti hükümdarının halifelik ilânı veya iddiâsi²⁸ da, malzeme, üslûp ve konuya yaklaşım açısından siyâsetnâmelerin farklılıklarına tesir eden bir başka faktördür.

Fuad Köprülü'nün de belirttiği gibi bazen *Fars* milliyetçiliği olarak da yorumlamalara sebep olacak derecede²⁹ geçmiş milletlerin altın çağları ve o dönemlerin hükümdarlarına duyulan sempati de bir başka sebep olarak zikredilebilir. Bununla beraber biz, siyâsetnâmeleri bir başka açıdan sınıflandırmakla, konuya biraz daha berraklık kazandıracağımızı sanıyoruz.

Bu sınıflandırmaya geçmeden önce dînî metinlere göre yaptığımız sınıflandırmaya örnek olarak, âyet ve hadîsler ışığında eserini bir *Fıkâh kitabı* niteliğine büründüren *el-Mâverdi* ve *İbn Teymiyye* (728/1328) ile, daha ziyâde *Bizans* ve *Fars* hükümdarlarından alınmış misâllerle eserini zengin-

²⁸ M. Hamîdullah, *İslâm'da Devlet İdâresi*, s. 96, 150, *İslâm'a Giriş*, s. 155; E. Güngör, *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*, s. 169-170.

²⁹ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Trc. F. Köprülü), s. 65 v.d.

leştiren Nizâmü'l-Mülk ve Keykâvus yanında; Yusuf Has Hâcib'in, âyet ve hadîsleri, mânânın ve üslûbun içinde bir nakış gibi işleyip kendi kültürüyle yoğuran orijinal eseri *Kutadgu Bilig*³⁰ arasındaki mukayesenin önemine işaret etmek istiyoruz.

Teorik Siyâsetnâmeler ve Siyâset Ahlâkıma Dair Siyâsetnâmeler şeklinde yapabileceğimiz bu sınıflandırmada, birinci grubu, Fârâbî (339/950) İbn Sînâ (428/1037)'nin siyâset sanatını ve ahlâkını, felsefenin bir konusu olarak ele alan eserleri; ikinci grubu da el-Maverdî, Nizâmü'l-Mülk, Gazzalî ve Ebû'n-Necib'in eserleri oluştururlar.

Siyâsetnâmeleri daha iyi değerlendirebilmek için, tarihî seyri içinde; nitelik, muhtevâ, üslûp ve kaynakları itibariyle detaylı bir çalışmaya tâbi tutmanın önemine işaret etmeden geçemeyeceğiz.

İslâm ümmetinin ya da devletin karşılaştığı problemler ile, âcil ihtiyaçların farkında olan tecrübeli siyâset adamları veya dönemlerinde hatırı sayılır bilgin kimseler, bu husustaki bazı tavsiye ve tenkitlerini kaleme almayı bir mesûliyet telâkki etmişlerdir. (İşte çalışmamızın mihrini oluşturan *en-Nehcü'l-Meslûk* da, İslâm âleminin *Haçlı seferleri*, *Moğol istilaları* gibi dış sebepler, mezhep ve fırka mutaassıplarının dînî veya siyâsî otoriteyi ele geçirmek için giriştikleri bir takım faaliyetler ve tartışmaların sebep olduğu iç karışıklıkların meydana geldiği dönemde ortaya çıkmıştır). İçine düşülen dağınıklık, zayıflık ve ızdırab karşısındaki sorumluluk ile, *Eyyûbî* devletini bugünkü *Sûriye*, *Irak*, *Basra* ve *Mısır* bölgesi için, iyi bir istikbal gördüğü ve ümit beslediği Eyyûbî Hükümdarı Selâhaddin'e, Ebû'n-Necib tarafından takdim edilen bir siyâsetnâmedir.

Bu ve diğer siyâsetnâmelerin önem arzedenleri, hadîsleri itibariyle bizim konumuzu teşkil etmektedir. Bu münâsebetle siyâsete dair hadîsler kullanılırken "*hangî anlamlar ve yorumlara kavuşmuş, sıhhat dereceleri nedir, müelliflerinin hadîs bilgisi ne düzeydedir*"? gibi soruların cevaplarını, bir sonraki çalışmamızda; hadislerin tahricinde kullandığımız kaynakların yardımıyla değerlendirmek mümkün olacaktır.

c- Çağdaş Siyâset Anlayışı

Günümüzde devlet anlayışlarından bahsetmek oldukça detaylı bir çalışmayı gerektirmektedir. (Fakat biz siyâsete dair Batılı düşünürlerin, yöneten-yönetilen ilişkisi ve yönetim şekli itibariyle ortaya attıkları görüşlerin günümüz siyâsî uygulamalarına, pratiğe ve teorilerine tesir etmesi açısından ele almak sûretiyle, siyâsetnâmelerle mukayesesini yapabilmek için çağdaş

³⁰ Kutadgu Bilig'deki hadislerin tesbiti hakkında bkz.: M. C. Sofuoğlu, *Kur'ân ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'deki İzleri*, D. E. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, S. V., s. 127. v. d.; A. Palabiyik, *Hadis Açısından İlk Devir İslâm Türk Edebiyatı Eserleri Üzerine Bir İnceleme*, (Yüksek Lisans Tezi).

siyâset anlayışına, *anahatlarıyla* temas etmenin faydalı olacağına inanıyoruz). Çünkü asrımızın siyâsî telâkkileri, öncekilerin bir aşamasını teşkil etmektedir. Bununla birlikte; aralarında temel farklılıkların da bulunduğu bir gerçektir. Biz, çağdaş siyâsetin, teorik-sistematik ve pratik boyutuyla ele alınması gerektiği kanaatindeyiz. Hakkında kolay bilgi edineceğimiz yönü de, haddizatında teorik-sistematik olanıdır.

Batı'da reform hareketlerini, daha da önemlisi Fransız ihtilâlini hazırlayan düşünceler ile bunların sonraki takipçilerini ve muhalif düşünceleri, iktisâdî, kültürel, dînî, siyâsî ve teknolojik gelişmelerin ve problemlerin etkisiyle gelişmiş siyâsî yaklaşım biçimleri olarak görmek mümkündür. Ortaçağ batı dünyasına **İbn Rüşd**, **Fârâbî**, **Gazâlî** ve **İbn Haldûn** gibi filozoflar aracılığı ile islâm düşüncesinin tesir ettiğini de bu arada belirtmek faydalı olacaktır.

XVII. yy. da **Hobbes** (1679), **J.Locke** (1704) liberal devlet düzeninin, fikrî planda öncülüğünü yapmışlardır. Bu ferdiyetçi düşünüşün takipçileri olan **Montesquieu** (1755), **J.J. Rousseau** (1778) ve **B.Constant** (1830) gibi düşünürler ise siyâsî fikirlerini, ferdi özgürlük tezine oturtan ve günümüz siyâsî anlayışına tesir eden filozoflardandır. Devleti tüketici olarak değerlendiren **Rousseau**, halkın emeği ve vergileri ile devamlılığını sağlayan devletin, eşitlik ve özgürlüğü temin etmesini, öngörür. Siyâsetnâmelerin genelinde ortak özelliklerden birisini teşkil eden "**Dâire-i 'Adliye'**" fikrini **Rousseau**'nun bu fikri ile yakın gördüğümüzü belirtmenin, siyâsetnâmelerle Batılı filozofların fikirlerinin mukayesesi açısından bir misâl teşkil edeceğine inanıyoruz³¹.

Rousseau ayrıca, en iyi yönetimin, halkın en iyi yönetildiği rejim, olduğunu söylemektedir³². O halde en iyi yönetim; halkın sosyâl, kültürel, dînî, ekonomik, teknolojik ve jeostratejik konumuna, şartlarına ve ihtiyaçlarına uygun olan yönetimdir, demek yanlış olmasa gerektir.

XVIII-XIX. yy. düşünürlerinden **Sieyes**, (1836), ulusun iradesini "**Kurucu İrade**" olarak düşünür. **A. Comte**, (1857) da "**Birey bir soyutlamadır, asıl gerçek olan toplumdur**" demektedir. **Hegel** (1831)'i de toplumcu düşünüş çizgisinde sayabiliriz³³.

³¹ Geniş bilgi için: A. Göze, **Siyâsal Düşünceler ve Yönetimler**, s. 212, 244.; M. Tunçay, **Batıda Siyâsal Düşünceler Tarihi-2**, (T. Hobbes, Trc. M. Tunçay), s.213, 229, Montesquieu, (Trc. F. Baldaş), s.311, Rousseau, (trc. Y. Günyol), s. 326.; **Dâire-i Adliye** hakkında geniş bilgi için: N. Öztürk, "**Eski Edebiyatımızda Bir Sosyo-lojik Ortak-Örnek Olarak Daire-i Adliye**", s.29 vd

³² A. Göze, a.g.e., s. 213.

³³ A.göze, a.g.e., s. 223, 237, 241; M. Tunçay, a.g.e. (E.Sieyes, Trc. N. Koray), s. 413.

Siyâsî düşünce örgüsünde dîne ve ahlâka yer vermeyen Machiavelli (1527)'in, güvenlik ve huzûru sağlanması için devlet başkanının halk içinde anarşi, baskı, sömürü ve zulüm de olsa; her türlü çözümü uygulamasını tasvip eden, siyâsetle ahlâkî ve dînî yaptırımları bir birinden ayıran, hâsılı iyi yönetim için iyi ya da kötü her türlü çözüme cevaz veren orijinal fikrini de kısaca zikretmeden geçemeyeceğiz³⁴. Çağdaş siyasetin karakteristiğini kısaca, ferdî özgürlük, toplumsal hâkimiyet ve liberal yaklaşım diye belirtmek istiyoruz³⁵.

İslâm'ın siyâset anlayışında ise, "zararı defetme, menfaati celbetme"den daha önce gelmektedir. Fakat İslâm'da "cemaat" fikrinin "ferdiyetçi"likten önce geldiği de görülmektedir.

İslâm siyâset anlayışının birer ürünü ve klasikleri olmak haysiyetiyle siyâsetnâmeler, yazılış sebepleri itibariyle Batıda ideal devlet ve yönetim hasretiyle yazılmış teorik eserler ile bazı benzerlikler ve farklılıklar arzeder. Ancak Batıdaki filozofların, siyâsetnâme yazarları gibi siyâsetin içinde olmadıkları; eserlerinin teorik ve kısmen ütöpic oldukları dikkati çeker. Siyâsetnâme müellifleri, dînî metinlere ve tarihî alıntılara fazlaca yer verirken, batılı filozoflar şahsî fikirlerini ön plânda tutarlar. (Siyâsetnâme yazarları mevcut devletin, yöneten ve yönetilenin temelden değişmesine yönelik öneriler ileri sürmek yerine, bunların hâl-i hazırda durumunu kabul edip sadece mevcut problemlerin ve günlük ihtiyaçların çözümlenmesini kastederek, siyâset ahlâkını işlemişlerdir., Batılı filozoflar ise mevcut durumu kabullenmeyip alternatif teorileri sitemkâr üslûpla dile getirmek suretiyle, varlığı zihinde olan bir devlet ve özellikleri sadece hayâlde mevcut olan bir yönetici ve yönetilene tartıştıkları görülür). Batı kaynaklı siyâset klasikleri, meseleyi düşünce ve hikmet açısından ele alırken; Doğu-İslâm kaynakları da ahlâk boyutu ile incelemektedir, diyebiliriz³⁶.

Ne var ki, gerek siyâsetnâmeler, gerek Batının teorik siyâset klasikleri, bazı çıkış sebepleri itibariyle birbirlerine yakınlık arz etmektedirler. Hepsi de, idârecilere hitaben yazılmış olup, ehliyetli kişilerce kaleme alınmışlardır.

³⁴ A. Kezer, **Siyâset Kavramı**, s.30; Machiavelli, **Hükümdar** (Trc.S. Bağdatlı), s. 74, 79; M. Tunçay, a.g.e. Machiavelli, (Trc. V. Hatay), s. 35, 40; C Sena, **Filozoflar Ansiklopedisi**, I,423, III, 331, 332, IV,79, 81; M. Gökberk, **Felsefe Tarihi**, s. 208- 209.

³⁵ Rönesansın ve Fransız İhtilâli'nin çağdaş siyâset anlayışına tesiri hakkında bkz. M. Gökberk, a.g.e. , s.204, 330, 379-382, 470.

³⁶ Batılı filozofların siyâsete dair eserlerinden bazıları şunlardır : Platon (M.Ö. 347), **Politika**, Machiavelli (1527), **Hükümdar**, T. Morus (1535), **Ütopya**, F. Bacon (1626), **Yeni Atlantis**, Campanella (1639), **Güneş Devleti**, J Locke (1704), **Hükümet Üzerine İki İnceleme**, Montesquieu (1755), **Yasaların Ruhu**, J.J. Rousseau (1778), **Toplumsal Sözleşme**, Dante (1321), **Tarımsal Komedyâ** , **Monarşi Hakkında** , **Şölen**, v. b.